

UOT-811.11-112

Səhifə: 92-95

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.92>

Solmaz Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
konulahmedova0@gmail.com

QLOBALLAŞAN DÜNYADA ANTROPOSENTRİK PARADİQMDƏ DİL-MƏDƏNİYYƏT ƏLAQƏLƏRİ VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

XÜLASƏ

Məqalədə antroposentrik paradıqmdə dil-mədəniyyət, etnik-millî mənsubiyyət və millî-mənəvi dəyərlərdən bəhs olunur. Dünya getdikcə qloballaşır. Dil və mədəniyyət xalqın adət-ənənəsini, etnik və millî mənsubiyyətini araşdıran bir istiqamətdir. V.fon Humboldt dili xalq ruhunun ifadəsi hesab edirdi. Amerika dilçisi E.Sepirin fikrincə, mədəniyyət bizim yaşayış tərziyimizi xarakterizə edən sosial ümumilikdir. Millətlər öz mədəniyyətləri ilə tanınırlar. Müasir dilçiliyin ümumi antropoloji tərəfini idrak və mədəni aspektlər təşkil edir. Hazırda dünyada qloballaşma ilə bağlı dil də dəyişir və dünyaya uyğunlaşır.

Açar sözlər: antroposentrizm, dil, mədəniyyət, paradıqm, qloballaşma.

Giriş: Bir problem kimi paradıqm məsələsinə 1962-ci ildə T.Kunun “Elmi inqilabların strukturu” kitabında geniş yer verilmişdir. T.Kun paradıqmi müəyyən biliklərin məcmusu kimi qəbul edirdi. Humanitar sahədə paradıqlar bir-biri ilə yanaşı inkişaf edir və bir-birlərini inkar edirlər. Dilçilikdə ilk elmi paradıqm müqayisəli-tarixi dilçilik idi. Antroposentrik paradıqm isə fəlsəfi istiqamət kimi insanı dildə və dili insanda araşdırır. İ.A.Boduen de Kurtene qeyd edirdi ki, “Dil yalnız müəyyən dil cəmiyyətini təşkil edən fərdin beynində və psixologiyasında mövcuddur”. Müasir dilçilikdə dilin antroposentrik ideyası öndədir. Dil insan cəmiyyətində çoxşaxəli hadisədir: o (dil) həm sistem, həm antisistem, həm fəaliyyət, fəaliyyətin məhsulu, həm ruh, həm də təbii inkişaf edən nizamlanmış bir hadisə və törəmədir. Antroposentrik mövqedən insan dünyanı, özünü dərk etməklə, nəzəri və cismi fəaliyyəti ilə öyrənir. İnsanın özünü bir meyar kimi düşünməsi ona belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, insan öz təfəkküründə antroposentrik nizam yaratsın və özünü elmi səviyyədə təsdiq etsin.

Antroposentrik paradıqmda adətlərin-ənənələrin və mədəniyyətin mərkəzində duran, bütün dəyişikliklər fərdi dil daşıyıcısı ilə bağlıdır. Beləliklə, antroposentrik paradıqm insanı ön planda görür, dil isə insan xüsusiyyətinin əsası kimi qəbul edilir. Antroposentrik paradıqm çərçivəsində müasir dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biri olan koqnitiv dilçilik, dil və mədəniyyətdir ki, bunlar dildə mədəniyyət amili və insanda dil amilinə yönəlmişdir. Nəhayət, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi dilçilikdə inkişaf edən antroposentrik paradıqmin məhsuludur. Dil və mədəniyyət, dilçilik və kulturologiyanın kəsişdiyi bir nöqtədə meydana gəlmişdir və etnosun təfəkküründə kök salmış mədəni hadisələri tədqiq edən dilçilik sahəsidir. Etnolinqvistik tədqiqatlar sahəsində dilçilikdə Avropada V.fon Humboldtun, Amerikada F.Boasın, E.Sepirin, B.Uorfun böyük xidmətləri olmuşdur. Etnolinqvistika dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini dünyanın dil mənzərəsini, xalqların adət-ənənələrini, etnik və millî mənsubiyyətlərini araşdıran bir istiqamətdir. Dil birliyi, mədəni və psixi xüsusiyyətlər, qrup birliyi, özünüdərk etmə etnosa xas olan xüsusiyyətlərdir. Dil və mədəniyyət etnosun tarixini, həm də dil amillərini mənəvi mədəniyyət aspektində təhlil edir.

Güclü arsenal olan dil sosial institutdur. Dil və mədəniyyət etnopsixolinqvistika ilə də sıx bağlıdır. Etnopsixolinqvistika müəyyən adətlərlə bağlı davranış elementlərinin danışiq zamanı ortaya çıxmasını müxtəlif dil daşıyıcılarının verbal və qeyri-verbal davranışının fərqi təhlil edir. [1, s.19-23]

Müasir cəmiyyətdə dil və mədəniyyətin əlaqəsi milli tarix, dövlətçilik və adət-ənənələrlə bağlı olub, təcrübə və informasiyanın toplanmasında, qorunub saxlanmasında özünü göstərir. Dil və mədəniyyət həm kulturologiyada, həm də dilçilikdə müxtəlif şəkildə qavranılmışdır. XIX əsrdə alman almi V fon Humboldt dili “Xalq ruhunun ifadəsi” hesab etmişdir. XX əsrdə ABŞ alimi H.Boas Amerika hindu qəbilələrinin mədəniyyət və məişətini, adət-ənənələrini tədqiq edərək, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dil necədirsə, mədəniyyət də elədir. Dil etnosla birlikdə inkişaf edərək qəbilə, tayfa, xalq və nəhayət milli dillər şəklində mövcud olur. Beləliklə, dil ictimai hadisə kimi təzahür edir. Dillə ifadə olunan sözlər insan təfəkkürünün aynasıdır. [2, s.19]

Dil və mədəniyyət probleminin həllinə A.A.Potebniyanın, Y.Qrimm qardaşlarının tədqiqatlarında da rast gəlinir. Dilin mədəniyyətlə əlaqəsini “Dildə ruh və mədəniyyət” (1925) kitabında estetik idealizm məktəbinin banisi Alman filoloqu K.Fossler geniş şəkildə araşdıraraq dilin din və poeziya ilə əlaqəsini də tədqiq etmişdir. K.Fossler mətnləri və danışıq nitqini mədəniyyətin tarixi kontekstində öyrənirdi.

Amerikan dilçisi E.Sepirin fikrincə, mədəniyyət bizim yaşayış tərzimizi xarakterizə edən, praktiki bacarıq və ideyaların sosial ümumiliyidir. Dil ilkindir, yoxsa mədəniyyət? E.Sepir izah edirdi ki, dil mədəniyyətdən öncə yaranmışdır və mənə bildirir. Dil müəyyən vaxtda və müəyyən yerdə yaşayan xalq mədəniyyətinin bir hissəsidir, sosial davranışın hər bir mədəni stereotipi kimi kommunikasiyaya daxil olur. Nəhayət, E.Sepir qeyd edir ki, dil sosiallaşmış mədəniyyətin parçasıdır. Dil və mədəniyyətin ümumi xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Həm nitq, həm də mədəniyyət konseptual seçim tələb edir. E.Sepir qeyd edirdi ki, lüğətlər mədəniyyətin inkişafının səviyyəsini əks etdirir. Lüğətlər milli mədəniyyətin göstəricisidir. [3, s.473]

Dil insanın insana və dünyaya münasibətinin ali formasıdır, xalqın ruhu onda gizlənin. Söz güzgüdür, əşya onda görünür, deyərkən, məşhur alman filosofu Qadamer bunu anlatmaq istəyirdi. İdrak öz mövcudluğu ilə dilə minnətdardır: onun məzmunu funksiya və norma, mənə və sistemdən ibarətdir. Bu məzmun qrammatikada əksini tapır. Tarixi yaddaş, mədəniyyət və sivilizasiya, ünsiyyət dilsiz aqlaşmazdır. Dil fikrin ifadə vasitəsidir. Dildən istifadə həqiqəti olduğu kimi dərk etməkdir. Linqvistik analitiklər dili qrammatika sənəti adlandırırdılar. Dil – mədəniyyətin tərkib hissəsidir, mədəniyyətin özüdür. Ona görə də mədəni və tarixi hadisələr dildə öz təsirini göstərir. Dil bəşər mədəniyyətinin şərti və məhsuludur. Dil mədəni – tarixi kollektivin – xalqın mənəvi yaradıcılığının məhsullarından biridir. Yazı, elm, incəsənət, əxlaq ilə bir cərgədə dayanır, digər mədəni təşkilatların şərtini təşkil edir, təkrarolunmaz tarixi əlamət kimi mədəni sistemə aiddir. Beləliklə, dil mədəniyyətin komponenti və ya mədəniyyətin aləti kimi qəbul oluna bilər və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqədə avtonomdur. [4, s.255.]

Mənəvi dəyərlər bir xalqın, toplumun minilliklər, əsrlər boyu formalaşan tarixi keçmişini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, onun şüurunu, dilini, dinini inanclarını, davranış qaydalarını əhatə edən topludur. Bunlar uzun bir tarixi dövr ərzində, müəyyən tarixi, coğrafi, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni təsirlərin şəraitində, birgəyaşayış mühitində formalaşan, keçmişdən gələn və nəsil-dən-nəslə davam edən, zamanla bir qisim dəyişikliklərə məruz qalan dəyərlərdir. Mənəvi dəyərlər tarixi köklərə, keçmişə söykənsə də, onun dəyişməz olduğunu iddia etmək çətinidir, çünki bir toplumun ətrafında və ya onunla bağlı olaraq baş verən ictimai-siyasi proseslər, dünyadakı dəyişikliklər müəyyən qədər mənəvi dəyərlər sisteminə təsir göstərir.

Hər hansı bir ölkədə xalqın mənəvi dəyərlərinin qorunması və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi toplumun milli birliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Xalqın mədəniyyətinin inkişafında, milli şüurunun təşəkkülündə yaranmış milli-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynayır.

Millətlər öz mədəniyyətləri ilə tanınırlar. Ortaq coğrafiya və ortaq inanclar kimi mövzularda milli mədəniyyətlər arasında bəzi oxşarıqlar olsa da eyniyyət təşkil edə bilməz. Milli mədəniyyət fərqli millətlərdə mədəniyyətin vəziyyəti və forması mənəsinə verdiyindən, eyni zamanda bir millətin digər millətlərdən fərqlənməsində rol oynayan və bu millətə özünəməxsus kimliyini verən xüsusiyyəti də mövcuddur. Bir cəmiyyət digər mədəniyyətlərlə təmasa girdiyi zaman özünün fərqliliyini dərk edir və kimliyini qorumaq şüurunu artırır. [5, s.53-74]

Mədəniyyətin qloballaşmasını nəinki mümkün, hətta əhəmiyyətli sayan M.Uoters hesab edirdi ki, qloballaşmaya daha çox məruz qalmış sferalardan biri də mədəni məkandır, çünki,

mədəniyyət obraz və simvollar məkanı olub iqtisadiyyat və siyasət kimi ərazi bağlılığı olan sferalardan daha tez yayılır. O, mahiyyətcə gələcəkdə vahid, ümumbəşəri mədəniyyətin formalaşacağını mümkün sayır. Tədqiqatçı iddia edir ki, ümumdünya mədəniyyəti təbii yolla və könüllülük əsasında formalaşacaq. Lakin, eyni zamanda o qeyd edir ki, yeni formalaşacaq mədəniyyət Qərb dəyərlərinin və milli mədəniyyətlərin deqradasiyası əsasında formalaşacaq. M.Uoters vahid bir mədəniyyətin olduğu yeni bir ekstraterritorial gerçəklikdən bəhs edir. Onun fikrincə, onun formalaşması təbii və könüllü bir şəkildə baş verəcəkdir. Nəticədə, Qərb dəyərləri əsasında və milli mədəniyyətlərin dəyər parçalanması səbəbindən ortaq bir insan mədəniyyəti formalaşacaqdır.

Dil mədəni dəyərlərin zirvəsindədir, mədəni təcrübəni nəsildən-nəslə daşıyan bir vasitədir. Daha əhəmiyyətli isə odur ki, millət deyilən ictimai varlığı, ancaq eyni dili danışan insanlar yaradır, mədəni birliyi dil birliyi təmin edir. Bu baxımdan dil insan icmalarını digərindən fərqli hala gətirən, tamın içində kütlə olmaqdan qurtaran, dünya coğrafiyasında fərqli xalqların varlığını əhəmiyyətli edən ən vacib nişandır. Milli kimlik və ya milli şəxsiyyət kimi müəyyən edilən milli kimlik konsepsiyasının formalaşmasında dil mühüm rol oynayır. Ulu öndər Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”.

Professor Fəxrəddin Veysəlli ingilis dilinin dünyadakı hegemonluğunu bu cür qiymətləndirir. “... qloballaşma şəraitində ingilis dilinin hökmranlığı bu dilin anası sayılan ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın iqtisadi, siyasi və hərbi vasitələrdən istifadə etməklə həmin dilin qəbul etdirilməsinə gətirib çıxardır ki, bununla da başqa xalqların dillərinə və mədəniyyətlərinə öldürücü zərbə dəymiş olur”. [6, s.11]

Qloballaşma obyektiv bir sosial prosesdir, onun məzmunu milli iqtisadiyyatların, siyasi və sosial sistemlərin, milli mədəniyyətlərin, eləcə də insanların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin artması və qarşılıqlı asılılığıdır. Qloballaşma bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, kimin ona necə münasibət bəsləməsindən asılı olmayaraq müasir dünyanın hesablaşması lazım olan bir reallığın, qarşısızalmaz bir prosesin, bəşəriyyətin müasir inkişaf meyillərinin nəticəsidir.

Bu gün azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan xalqının milli kimliyi olaraq ölkəmizdə yaşayan, etnik mənşəyindən, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün insanlarımızı bir bayraq altında, bir amal uğrunda birləşdirir. Azərbaycançılıq xalqımızın bütün kimlik xüsusiyyətlərini – mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, onun ayrı-ayrı komponentlərini özündə ehtiva edir.

Azərbaycan dövləti, xalq öz kimliyinin, mənəvi dəyərlərinin qloballaşmanın aşınmalarından, qloballaşma adı altında müəyyən aparıcı qüvvələrin yeritdiyi “mədəni”, “ictimai” ideoloji təsirlərdən qorunmaq istiqamətində də mühüm addımlar atır. Azərbaycan bu gün dünyada öz milli kimliyinə, mənəvi dəyərlərinə sadıqlıq nümayiş etdirərək, bu dəyərlər sisteminin bir qolu olan multikulturalizm, tolerantlıq siyasətini dünyada nümayiş etdirir. Bütün bunlar isə Azərbaycan dövlətinin hər hansı qlobal güclərin, mərkəzlərin tətbiq etdiyi və ya müəyyən qrup dövlətlərin maraqlarına xidmət edəcək eksponzionist və çoxmənalı olan qloballaşma prosesindən uzaq dayanaraq, bütün bəşəriyyətin ümumi rifahına, xalqların, onlara məxsus mədəniyyətlərin bərabər şəkildə inkişafına, mövcudluğuna şərait yaradacaq birmənalı qlobal dünya nizamının formalaşmasına yanaşmasını göstərir. [7. Dövlət müstəqilliyi və Azərbaycan dilinin inkişafı. (<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/avqust/130514.htm>)]

Müasir dilçiliyin ümumi antropoloji tərəfini idrak və mədəni aspektlər təşkil edir.

Dilə davranış aləti kimi, kodlaşdırma sistemi kimi və mədəni – semantik informasiyanın ötürülməsi kimi baxılır. Hazırda, dünyada qloballaşma ilə əlaqədar olaraq dil də dəyişir və dünyaya uyğunlaşır. Bu transformasiya prosesi dilə, mədəniyyətə və milli – mənəvi dəyərlərə müəyyən təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cahangirov F. Dil və mədəniyyət. Elm və təhsil. Bakı. 2014. 306 səh.
2. Səfərova N. Kulturologiyanın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı. 2013. 69 səh.
3. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı. 540 səh.
4. İsmayılov F. Dilin metafizikası. Linqvistik analiz fəlsəfəsi. Bakı 2002. 543 səh.
5. Nəhmədov A. Qloballaşma və mənəvi dəyərlər. Bakı. 2019. 105 səh.
6. Veysəlli F. Qloballaşma şəraitində dil problemi. Xalq cəbhəsi qəzeti. 31.10.2014.
7. Sadıqova S. Dövlət müstəqilliyi və Azərbaycan dilinin inkişafı. (<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/avqust/130514.htm>).

Solmaz Axmedova

Языково-культурные связи и национально-моральные ценности в антропоцентрической парадигме в глобализирующемся мире

Резюме

Статья посвящена исследованию языка – культуры и этно – духовных ценностей, а также толерантных отношения в рамках антропоцентричной парадигмы. Мир становится глобальным. В рамках языка и культуры рассматривая традиции народа, их этническое и национальная идентичность. В.фон Гумбольдт считал, что язык является духом народа. Согласно, Э. Сепиру, культура представляет собой социальную общность которое характеризует наш образ жизни. Нация ассоциируется своей культурой. Общей антропологический аспект современной лингвистики составляет когнция и культура. В настоящее время язык и глобализация влияет на изменение в языке.

Ключевые слова: антропоцентризм, язык, культура, парадигма, глобализация.

Solmaz Ahmadova

Language-cultural relations and national-moral values in anthropocentric paradigm in a globalizing world

Summary

The article deals with the study of language – culture and ethno – spiritual values as well as tolerance relations within anthropocentric paradigm. The world becomes more globalized. Language and culture is afield which deals with the traditions of people, their ethnic and national identities. W. von Humboldt believes that language is a spirit of people. E.Sapir considers culture as a social unity characterized by our way of life. Nations are famous for their cultures. General anthropological aspect of the contemporary linguistics includes cognition and culture. Currently, language is changing under the impact of globalization.

Keywords: anthropocentrism, language, culture, paradigm, globalization.

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Dillər Universiteti*

Rəyçilər: *professor Fikrət Cahancırov*
dosent Esmira Ağamirzəyeva